

Archeologienota

**Hoogstraat, Grote Pieter Potstraat, Kleine
Pieter Potstraat, Haarstraat en Haverstraat**

-

**Projectgebied Hoogstraat
(tussen Sint-Jansvliet en Reyndersstraat)**

Dienst archeologie stad Antwerpen
Anne Schryvers
Augustus 2018

Inhoud

1	Beschrijving van het project	3
1.1	Inleiding	3
1.2	Administratieve gegevens projectgebied	4
1.3	Situering projectgebied op de topografische kaart en kadaster	5
1.4	Doelstellingen en methodiek van het bureauonderzoek	9
1.5	Archeologische voorkennis	9
1.6	Lokalisatie en beschrijving van de relevante ingrepen	10
2	Archeologisch bureauonderzoek/Assessment	11
2.1	Algemene beschrijving, bodem en geo(morfo)logie	11
2.2	Gedetailleerd digitaal hoogtemodel	14
2.3	Gekende waarden en historische bronnen	15
2.3.1	Historische situering	15
2.3.2	Archeologische situering	19
2.3.3	Datering en interpretatie van het onderzochte gebied	21
2.3.4	Archeologische verwachting	21
2.4	Synthese bureauonderzoek	22
2.5	Potentieel op kennisvermeerdering	23
2.6	Afweging vooronderzoek met ingreep in de bodem en vervolgonderzoek	24
2.7	Conclusie	24
3	Bronnen	26
4	Lijst van figuren	27
5	Bijlagen	27

1 Beschrijving van het project

1.1 Inleiding

Deze archeologienota werd opgesteld in het kader van de aanvraag tot stedenbouwkundige vergunning voor de bestratings- en rioleringswerken van de Hoogstraat, Grote en Kleine Pieter Potstraat, Haarstraat en Haverstraat. Figuur 1.

Voor het vernieuwen van de bestrating wordt de bestaande bestrating verwijderd en vervangen door nieuwe. Hiervoor gebeuren geen ingrepen in de bodem.

Voor de rioleringswerken is er een onderscheid te maken tussen nagenoeg alle straten en de Hoogstraat tussen Sint-Jansvliet en Reyndersstraat.

In de Grote en Kleine Pieter Potstraat, in de Haarstraat, in de Haverstraat en in de Hoogstraat tussen Reyndersstraat en Oude Koornmarkt wordt de reeds bestaande riolering vervangen. De ingreep in de bodem beperkt zich bijgevolg tot de reeds bestaande rioleringssleuf, alle verstoring is dan ook binnen gabarit. Het gaat om 1495m². Figuur 2.

Voor het deel Hoogstraat tussen de Sint-Jansvliet en de Reyndersstraat verloopt de ingreep enigszins anders, hier wordt de bestaande rioleringsbuis vervangen door een gescheiden stelsel. Om dit te realiseren zal de reeds bestaande rioleringssleuf worden verbreed met één meter. De totale ingreep in dit deel bedraagt 513 m² over een lengte van 127m (lengte Hoogstraat tussen Sint-Jansvliet en Reyndersstraat) de verstoring buiten gabarit bedraagt bijgevolg 127m², de verstoring binnen gabarit in deze zone 386m². Figuur 2

Volgens het Onroerend Erfgoed decreet van 12 juli 2013, artikel 5.4.1, moet een bekrachtigde archeologienota toegevoegd worden bij de aanvraag van een stedenbouwkundige vergunning met ingreep in de bodem in volgende situaties:

1° aanvragen met betrekking tot percelen die gelegen zijn in een voorlopig of definitief beschermde archeologische site;

2° aanvragen waarbij de totale oppervlakte van de ingreep in de bodem 100m² of meer beslaat en de totale oppervlakte van de kadastrale percelen waarop de vergunning betrekking heeft 300m² of meer bedraagt en waarbij de betrokken percelen geheel of gedeeltelijk gelegen zijn in archeologische zones, opgenomen in de vastgestelde inventaris van archeologische zones;

3° aanvragen waarbij de totale oppervlakte van de ingreep in de bodem 1000m² of meer beslaat en de totale oppervlakte van de kadastrale percelen waarop de vergunning betrekking heeft 3000m² of meer bedraagt en waarbij de percelen volledig gelegen zijn buiten archeologische zones, opgenomen in de vastgestelde inventaris van archeologische zones.

Het projectgebied is gelegen in een archeologische zone, met name in de historische stadskern die als dusdanig staat aangeduid op de vastgestelde inventaris van archeologische zones. De totale oppervlakte van de ingreep in de bodem buiten gabarit bedraagt meer dan 100m² (127m² om precies te zijn) en totale oppervlakte van de percelen waarop de vergunning betrekking heeft meer dan 300m². Het gaat hier echter enkel om het deel Hoogstraat tussen de Sint-Jansvliet en de Reyndersstraat, de ingrepen in de andere straten blijven binnen gabarit.

Een archeologienota moet dus verplicht opgemaakt worden voor de aanvraag tot stedenbouwkundige vergunning voor het deel Hoogstraat tussen Sint-Jansvliet en Reyndersstraat, vanaf nu projectgebied genoemd.

In deze archeologienota werden in eerste instantie alle archeologische en cultuurhistorische waarden in kaart gebracht die zich (mogelijk) binnen het projectgebied bevinden. Hiervoor werd een bureauonderzoek uitgevoerd. Er werd tevens nagegaan wat de geplande ingrepen in de bodem zijn en de impact hiervan op de archeologische waarden. Op basis hiervan werd een programma van maatregelen opgesteld.

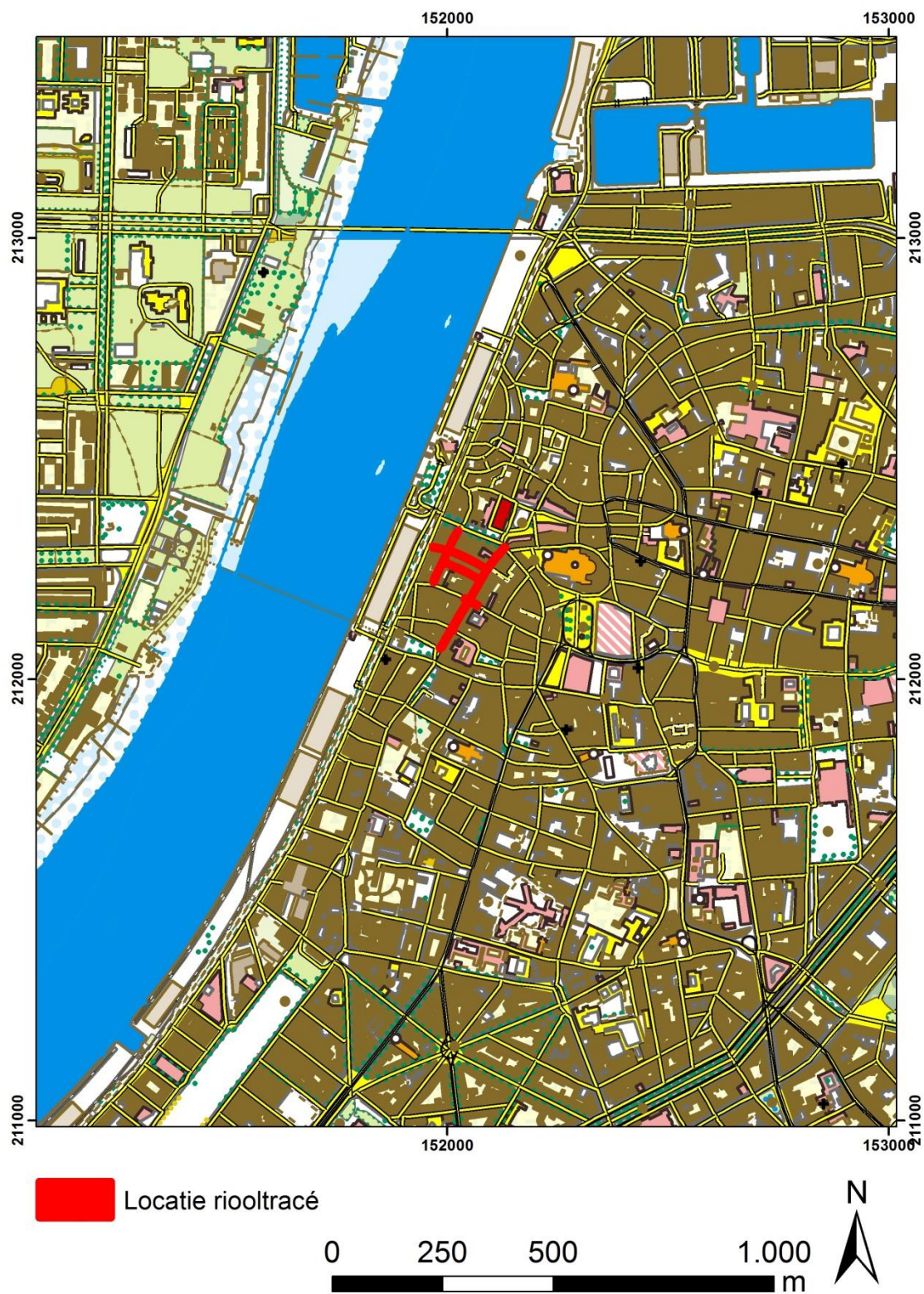
1.2 Administratieve gegevens projectgebied

<i>Administratieve gegevens project</i>	
Naam onderzoek	Archeologienota Hoogstraat, Grote en Kleine Pieter Potstraat, Haverstraat en Haarstraat – projectgebied Hoogstraat (tussen Sint-Jansvliet en Reyndersstraat)
Datum onderzoek	juli en augustus 2018
Projectcode Onroerend Erfgoed Vlaanderen	2018G209
Wettelijk depot	Niet van toepassing
Erkende archeoloog	Anne Schryvers OE/ERK/Archeoloog/2015/00082
Auteur	Anne Schryvers
Relevante termen thesauri	evaluerend onderzoek, bureauonderzoek, stadsuitbreidingen, paleolandschap, stadsgenese

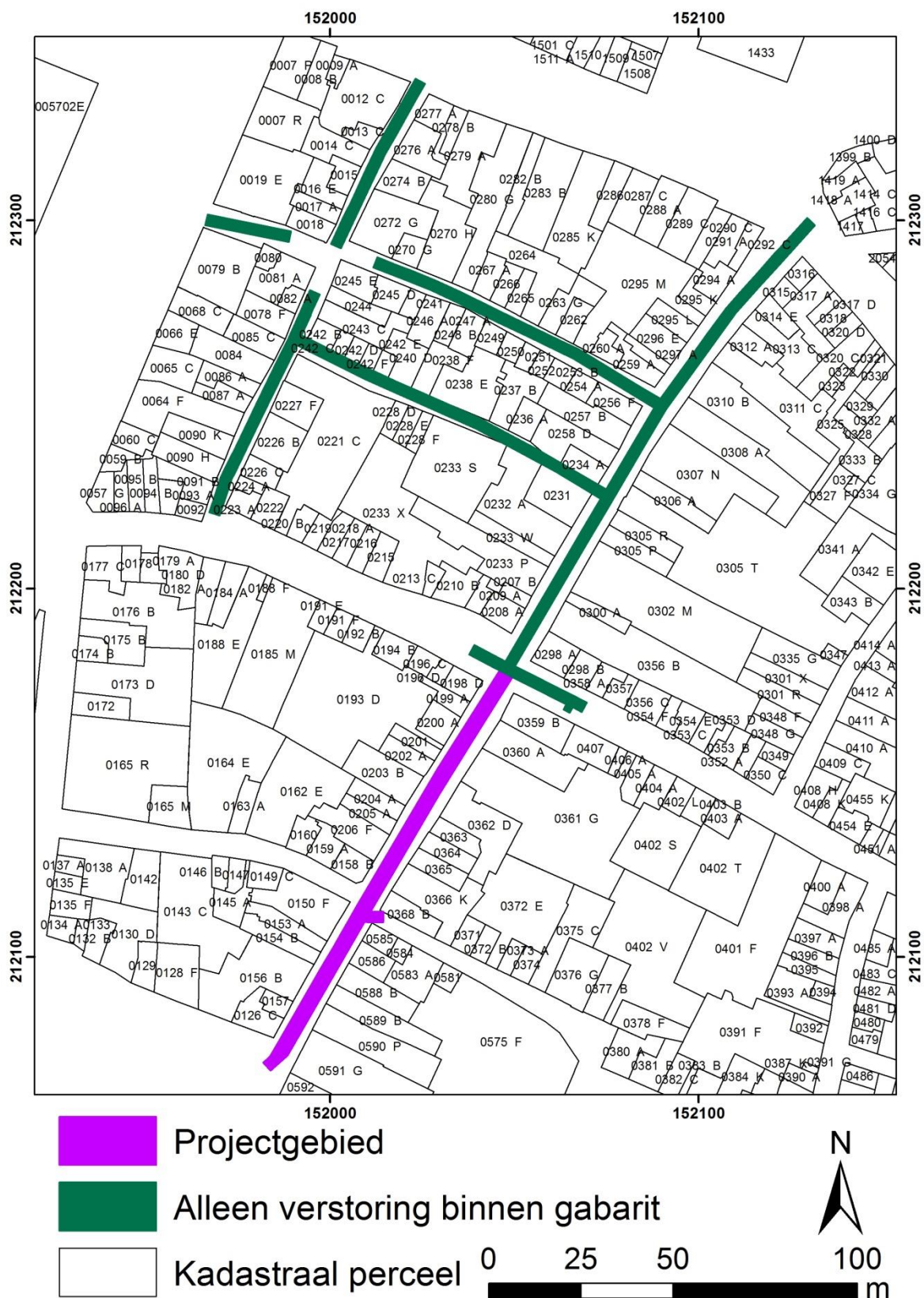
<i>Administratieve gegevens projectgebied</i>	
Provincie	Antwerpen
Gemeente	Antwerpen
Straat	Hoogstraat, Grote en Kleine Pieter Potstraat, Haverstraat en Haarstraat
Lambertcoördinaten (‘bounding box’)	NW-hoek X 158269,47 Y 211886,05 ZO-hoek X 158343,81 Y 211834,24
Kadastrale gegevens	Openbaar domein
Oppervlakte	127m ² buiten gabarit (projectgebied) - 1881m ² binnen gabarit

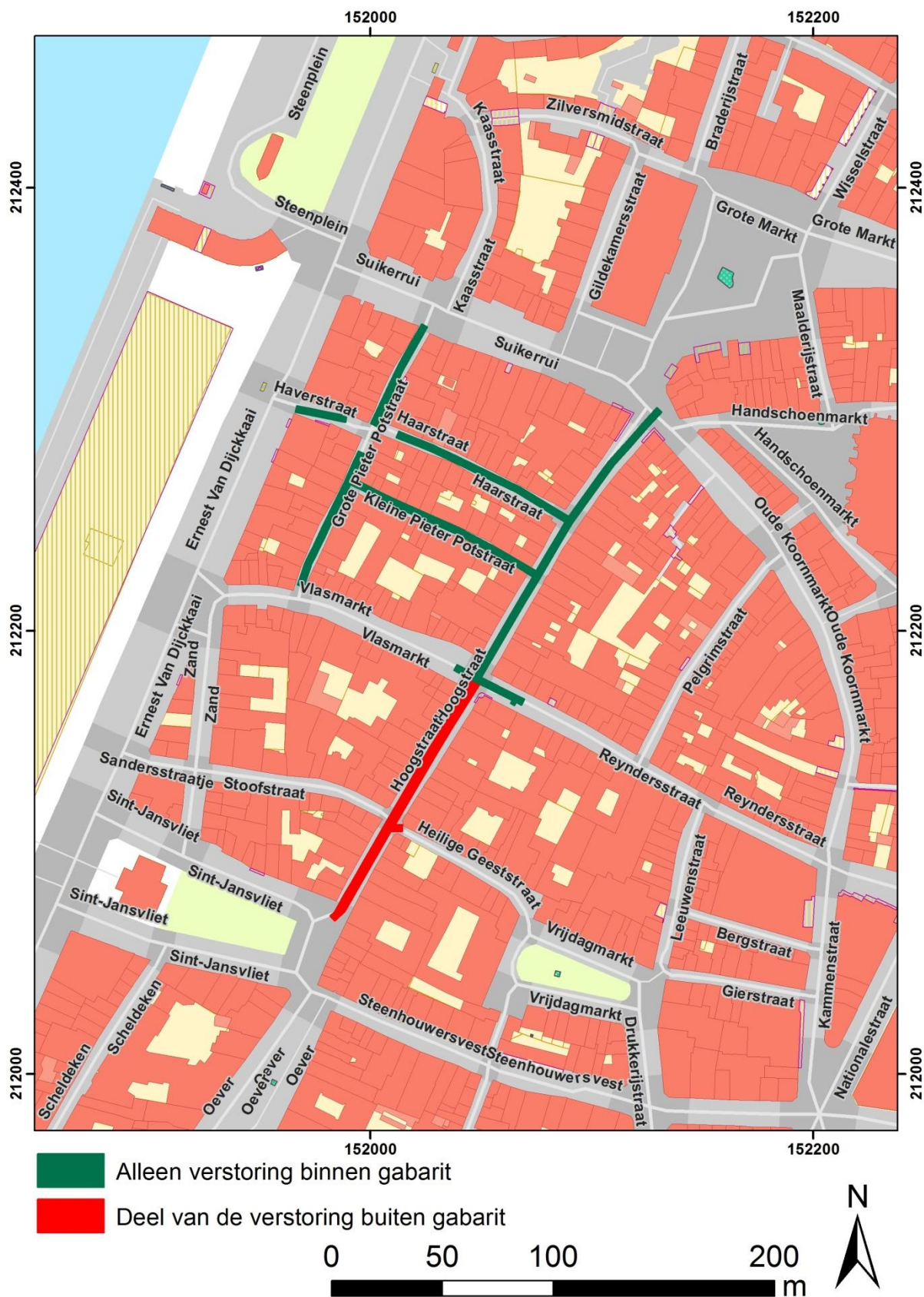
1.3 Situering projectgebied op de topografische kaart en kadaster

Figuur 1: Topografische kaart met de aanduiding van het riolerings tracé Hoogstraat, Grote en Kleine Pieter Potstraat, Haverstraat en Haarstraat (bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 13/07/2018).

Figuur 2: Kadaster met de grenzen van het projectgebied in het paars, de zones waar enkel een verstoring binnen gabarit plaatsvindt in het groen (bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 13/07/2018).

Figuur 3: Aanduiding van het projectgebied in het rood en de zones waar enkel een verstoring binnen gabarit plaatsvindt in het groen op het GRB (bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 13/07/2018).

Figuur 4: Detail GRB met aanduiding van het projectgebied (bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 13/07/2018).

1.4 Doelstellingen en methodiek van het bureauonderzoek

Vraagstelling: het bureauonderzoek heeft tot doel om op basis van bestaande bronnen de archeologische en cultuurhistorische waarden van het projectgebied in kaart te brengen. Eveneens wordt getracht de karakteristieken en de bewaringstoestand ervan in te schatten en te bepalen op welke wijze er met het terrein dient te worden omgegaan bij de geplande bodemingrepen.

Volgende onderzoeksvragen worden behandeld:

- Wat zijn de geo(morfo)logische en bodemkundige kenmerken van het onderzoeksgebied?
- Wat zijn de gekende historische en archeologische gegevens over het projectgebied?
- Kan de bewaringstoestand van de ondergrondse resten worden ingeschat? Zijn er aanwijzingen dat de bodem al (gedeeltelijk) verstoord is?
- Wat is de impact van de geplande werken op het bodemarchief?
- Kan een lengteprofiel inzicht bieden in het paleolandschap van Antwerpen?

Vervolgens wordt nagegaan of het bureauonderzoek voldoende informatie gegenereerd heeft om een programma van maatregelen op te stellen. In dit programma wordt de wijze bepaald waarop met (eventuele) archeologische waarden moet worden omgegaan bij de geplande bodemingrepen.

Daartoe moet de verzamelde informatie toelaten om:

- de hoogstwaarschijnlijke aan- of afwezigheid van een archeologische site afdoende te staven
- de mogelijkheid of onmogelijkheid tot het aanleggen van een profiel met het oog op het bestuderen van het paleolandschap van Antwerpen duidelijk te stellen
- een gemotiveerde uitspraak te doen over het al dan niet moeten nemen van maatregelen

Indien van toepassing:

- een plan van maatregelen voor een archeologische opgraving maken
- een plan van maatregelen voor een behoud in situ opmaken

Randvoorwaarden: alleen de ingrepen buiten gabarit zijn onderwerp van deze studie

Methodiek

Voor het bureauonderzoek zijn de aardkundige gegevens online opgezocht via www.geopunt.be. Vervolgens zijn deze gegevens verwerkt en geïnterpreteerd door medewerkers van de dienst archeologie van de stad Antwerpen.

Met betrekking tot de historische kennis van het projectgebied is gebruik gemaakt van bestaande en beschikbare publicaties, alsook van de expertise van de dienst archeologie van de stad Antwerpen.

Het wetenschappelijk advies is gebaseerd op een combinatie van gegevens uit de archeologische databank van de stad Antwerpen, de expertise van de stedelijke dienst archeologie, de CAI, de beschikbare cartografische bronnen en de aardkundige gegevens.

1.5 Archeologische voorkennis

Er is nog geen archeologisch onderzoek uitgevoerd in het projectgebied.

1.6 Lokalisatie en beschrijving van de relevante ingrepen

De stad Antwerpen plant de kwalitatieve herinrichting van de Hoogstraat, de Grote en Kleine Pieter Potstraat, de Haverstraat en de Haarstraat. De straten worden heraangelegd als één geheel van gevel tot gevel. Tegelijk wordt ook het rioleringsstelsel vernieuwd. In nagenoeg alle straten wordt de bestaande riolering vervangen en blijft de verstoring beperkt tot de reeds bestaande rioleringsleuf en bijgevolg binnen gabarit – groene zones op figuren 2 en 3.

Alleen in het projectgebied, het deel Hoogstraat tussen Sint-Jansvliet en Reyndersstraat, wordt de bestaande riolering vervangen door een gescheiden stelsel. Paarse zone op figuur 2, rode zone op figuur 3 en figuur 4. Hier komen bijgevolg twee rioleringsbuizen te liggen en dient de bestaande rioleringsleuf met één meter te worden verbreed.

De lengte van dit deel Hoogstraat bedraagt 127m, de totale uitgraving op dit deel 513m² waarvan er 386m² binnen gabarit (bestaande rioleringsleuf) en 127m² buiten gabarit, namelijk het één meter verbreden van de reeds bestaande rioleringsleuf. De verbreding van één meter wordt uitgevoerd afhankelijk van de terreinomstandigheden, het kan dus ten oosten, ten westen of langs beide zijden van de reeds bestaande rioleringsleuf zijn.

In totaal wordt er in de Hoogstraat, de Grote en Kleine Pieter Potstraat, de Haverstraat en de Haarstraat 2008m² uitgegraven over een diepte variërend van 1,5 tot 3,5m, hiervan valt 1881m² binnen gabarit en 127m² buiten gabarit.

De plannen van de ontwikkeling worden als aparte bijlage bijgeleverd in PDF; dit om de leesbaarheid te vergroten.

Enkel het **deel Hoogstraat tussen Sint-Jansvliet en Reyndersstraat** vormt het verdere **onderwerp/projectgebied van deze archeologienota**; enkel daar gebeurt er een uitgraving buiten gabarit.

2 Archeologisch bureauonderzoek/Assessment

2.1 Algemene beschrijving, bodem en geo(morfo)logie

Antwerpen is gelegen in de Scheldevallei en behoort tot het Beneden-Scheldebekken. Het projectgebied bevindt zich op de rechteroever van de Schelde, binnen de historische stadskern van Antwerpen.

Volgens de tertiair geologische kaart¹ bevindt de Hoogstraat zich in de Formatie van Kattendijk (figuur 5). De Formatie van Kattendijk bestaat uit groengrijs tot groen fijn zand dat sterk glauconiethoudend en plaatselijk kleihoudend is. Deze formatie is 5 tot 10m dik. 2

De Tertiaire afzettingen worden afgedekt door jongere Quartaire afzettingen³ (figuur 6). In het projectgebied bestaan deze afzettingen uit holocene mariene zandige facies (code M), afgezet in de getijdengeul van de Schelde en behorende tot het holocene alluviaal complex. Het betreft grijs kalkrijk middelmatig fijn zand dat plaatselijk kleiig tot siltig kan zijn. Dit zand bevat inclusies, gaande van volledige schelpen tot fijn schelpengruis, kleibrokjes, fijn grind, veenbrokjes, en vegetatierestjes. Deze inclusies zijn voornamelijk afkomstig van de synsedimentaire afbraak van de getijdengeulen of herwerkt door insnijding in het onderliggende substraat. Het gaat om oeverafzettingen of getijdegeulopvulling. Meestal bedraagt de dikte van deze afzetting slechts 2m, maar lokaal kan dit hoger oplopen.

Code M werd ter hoogte van het projectgebied aangevuld met !. dit wil zeggen dat er aanvullingen, afgravingen of ophogingen plaatsgevonden hebben.

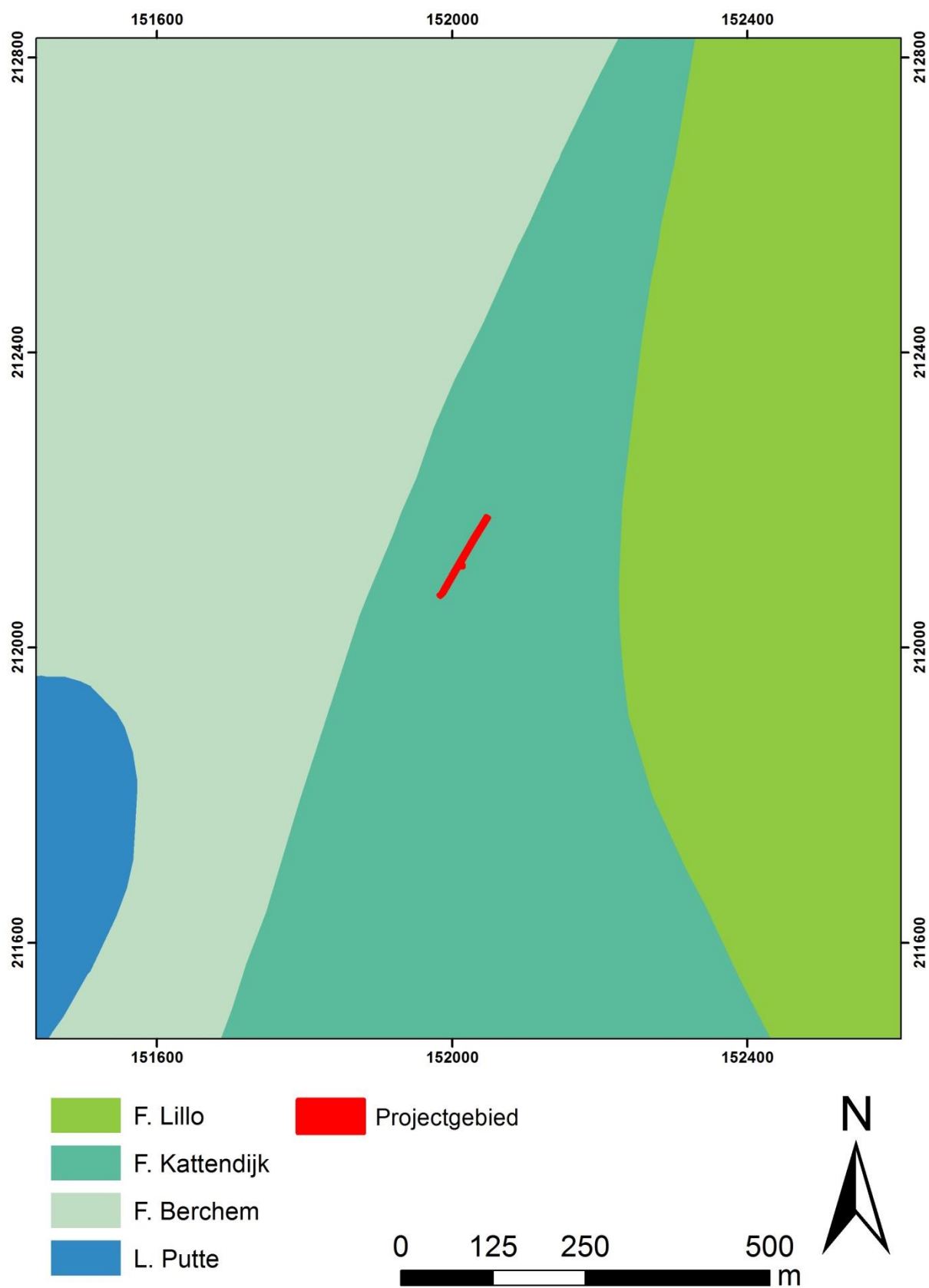
Ter hoogte van het projectgebied bevindt zich ook diachroon herwerkte Tertiaire afzettingen. Dit zijn herwerkte Tertiaire sedimentpakketten die bestaan uit fijne, glauconiethoudende zanden en gekenmerkt worden door belangrijke concentraties aan schelpen en schelpgruis, soms opgehoopt in “lenzen” (code #). Ook deze afzettingen zijn in belangrijke mate aangevuld, opgehoogd of afgegraven (code !).

Op de bodemkaart 1:20.000 is het projectgebied niet gekarteerd wegens de ligging ervan in de bebouwde kom van Antwerpen. Deze kaart werd dan ook niet opgenomen in de archeologienota.

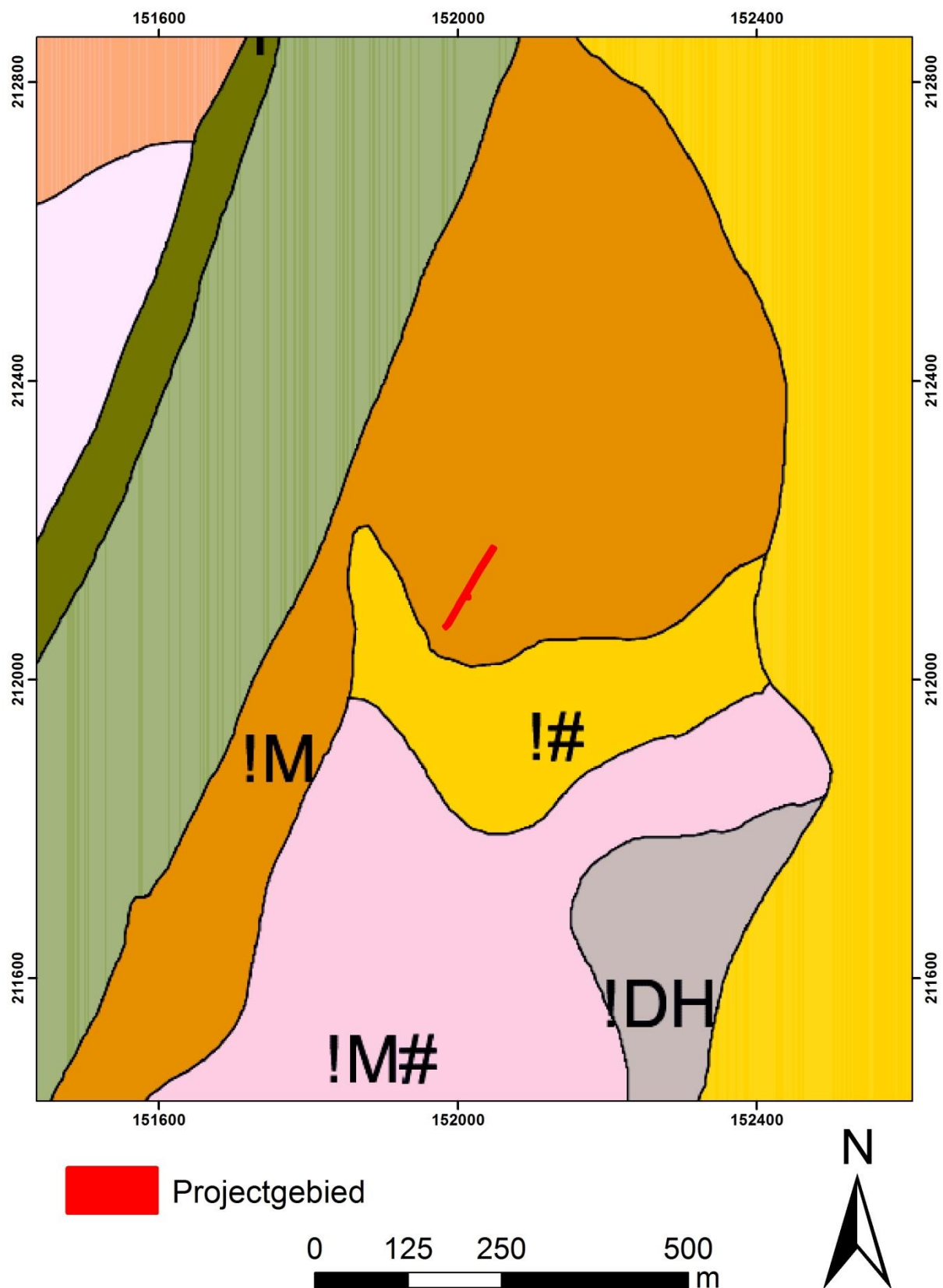
¹ JACOBS P., 2010, p. 22-24

² Jacobs e.a. 2010, p. 21-25.

³ ADAMS 2002, p. 12-19

Figuur 5: Het projectgebied op de tertiair geologische kaart (bron: Geopunt Vlaanderen, aanmaak 13/07/2018).

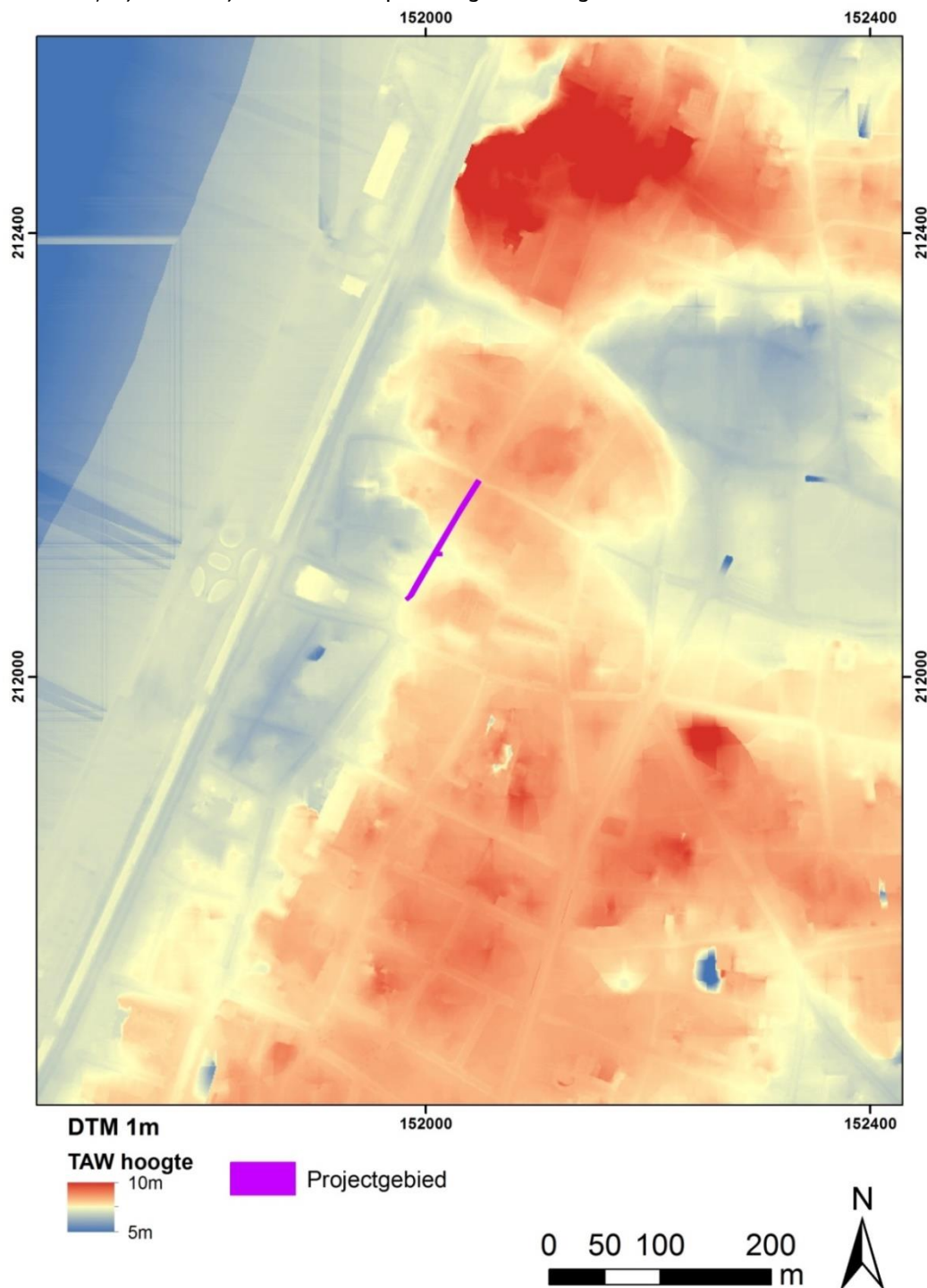

Figuur 6: Het projectgebied op de quartair geologische kaart (bron: Geopunt Vlaanderen, aanmaak 13/07/2018)

2.2 Gedetailleerd digitaal hoogtemodel

Op het digitaal hoogtemodel (figuur 7) is de zandrug waarop de Hoogstraat zich bevindt duidelijk af te lezen; deze zandrug daalt af naar de Suikerrui in het noorden, naar de Sint-Jansvliet in het zuiden, naar de Oude Koornmarkt in het oosten en naar de Schelde in het westen. Ook de andere zandruggen langs de Schelde (zone Sint-Michielsabdij ten zuiden en zone Werf/burcht ten noorden) zijn duidelijk af te lezen op het digitaal hoogtemodel.

Figuur 7: Digitaal hoogtemodel met aanduiding van het projectgebied in het paars (bron: Geopunt Vlaanderen, aanmaak 13/07/2018).

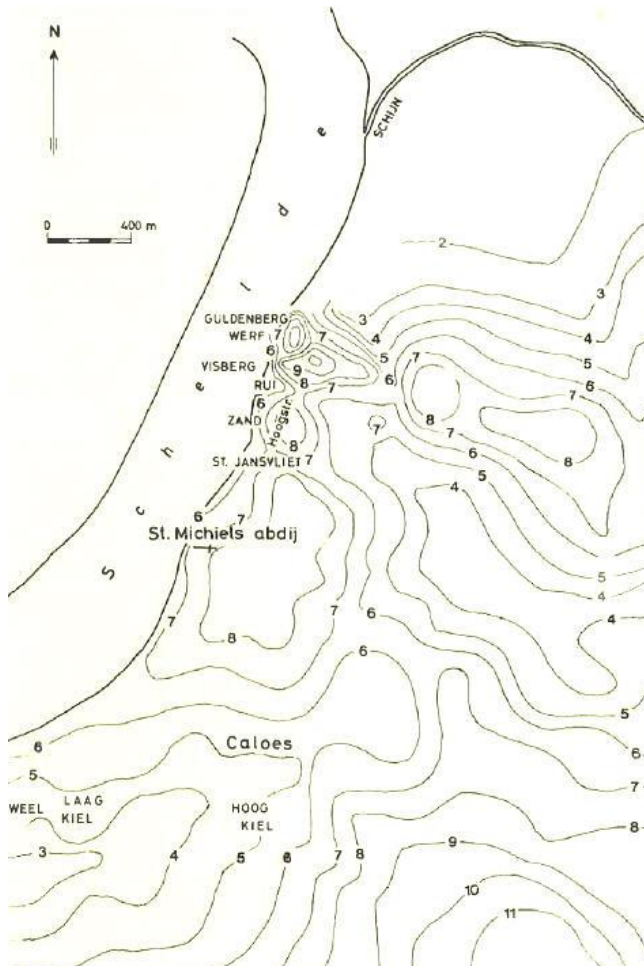
2.3 Gekende waarden en historische bronnen

2.3.1 Historische situering

Reeds in de late middeleeuwen maakte de Hoogstraat deel uit van het grondgebied van de stedelijke nederzetting Antwerpen.

Historische schets⁴

In de huidige historische kern van Antwerpen bevonden zich ooit een aantal aaneengesloten droge stuifzandruggen die bepalend zijn voor het ontstaan van Antwerpen langs de rechteroever van de Schelde en voor de morfologische ontwikkeling van de stad. Een eerste keten van vier onregelmatig gevormde zandruggen strekte zich uit van oost, huidige Rooseveltplaats, naar west, Steen. Een tweede aaneenschakeling van hoogten lag langs de Schelde tussen de huidige Gedempte Zuiderdokken en het Steen. Waar de rivier de stuifzandruggen raakte, slibden de ruggen aan en erodeerden de depressies ertussen. Een vijftal landtongen, waarvan de latere Werf de grootste was, werden afgewisseld door inhammen. Figuur 8.

Figuur 8. Schetskaart van de topografie van het oude stadscentrum met aanduiding van de hoogtelijnen (bron: F. Prims, *Antwerpiensia* 1927. *Losse bijdrage tot de Antwerpsche geschiedenis*, Antwerpen, 1928)

⁴ ASSAERT 2010, BERTELS 2010, VOET 1978, BELLENS 2012

Reeds in de steen- en bronstijd worden de stuifzandruggen van Antwerpen bezocht, maar de eerste sporen van permanente bewoning dateren uit de Gallo-Romeinse tijd. Er zijn verschillende archeologische bewijzen van een meerkernige Gallo-Romeinse nederzetting op de heuvelruggen langs de Schelde. De omgeving van de Suikerrui vormde vanaf de 9de eeuw het zwaartepunt van een Karolingische nederzetting, bewoningssporen uit de tussenliggende Merovingische periode werden nog steeds niet gevonden. Toch zijn er aanwijzingen dat een deel van de Gallo-Romeinse nederzetting bleef voortbestaan op de heuvelrug langs de Schelde in de omgeving van de huidige Kloosterstraat. Waarschijnlijk stond daar ook de eerste Antwerpse kerk, gewijd aan de heiligen Petrus en Paulus, vermeld in 728, binnen of vlakbij een Merovingische versterking of castrum.

Het castrum en de Sint-Petrus-en Paulus-kerk verdwenen bij de verwoesting van de civitas Antwerpen door de Noormannen in 836. Een nieuwe nederzetting ontstond kort na de inval, niet op dezelfde plek maar een kilometer meer noordwaarts, in de omgeving van de Suikerrui. De reden voor deze abrupte topografische verschuiving is de opname van Antwerpen in het door de Noormannen gecontroleerde handelsverkeer tussen Scandinavië en West-Europa. De nieuwe locatie was voor het aanmeren en bergen van schepen beter geschikt, de hoogte achter de Werf kon uitstekend dienen als versterking.

Zo ontwikkelde zich dus in de late 9de-vroege 10de eeuw een versterkte handelsnederzetting langs de Schelde ter hoogte van de Werf. Deze versterking of 'burcht' werd beschermd door een aarden wal, later aangevuld met een brede burchtgracht. Binnenin bevond zich een radiaal gegroepeerde nederzetting met houten huizen en straten binnen een areaal van 2,5 ha.

In de 10de eeuw richtte Keizer Otto II (967-983) de handelsplaats in als markgraafschap Antwerpen om als grenspost van het keizerrijk Lotharingen te functioneren. De verdediging van de Ottoonse burcht was van groot belang en zo werd er -waarschijnlijk al in begin van de 11de eeuw- een stenen burchtmuur aan de verdedigingsstructuur toegevoegd. Een ander gevolg van deze politieke beslissing was dat er zich in de burchtzone verschillende diensten vestigden zoals een tolhuis, een munthuis, het huis van de markgraaf, een markt, een kerk en een vierschaar waardoor de oorspronkelijke bewoners werden gedwongen zich rond de burcht te vestigen.

Tijdens het beleg van Boudewijn V van Vlaanderen in 1055 was het niet de burcht zelf die werd ingenomen (mogelijk dankzij de verdedigingsstructuren??) maar wel de prestedelijke nederzetting rond de burcht. Vermoedelijk daarom werd deze nederzetting in de 2de helft van de 11de eeuw al van een defensieve structuur voorzien: een watersingel met ophaalbruggen zonder wallen of poorten. Deze watersingel verbond de inhammen van de Koolvliet en de Suikerrui zodanig dat er een driehoekig, beschermd woongebied van ± 19 ha rond de burcht ontstond; de zogenaamde ruiendriehoek.

In de 12de eeuw wordt het belang van de *portus* Antwerpen steeds groter, wat zich vertaalt in het inrichten van twee markten: de Vismarkt bij de Burcht en een *forum* aan de zuidrand (de latere Grote Markt). De resterende ruimte binnen de ruiendriehoek is in de eerste kwart van de 12de eeuw als zo goed als volgebouwd waardoor er behoefte ontstaat aan droog en betrouwbaar bouwterrein. Dit wordt gevonden in zuidelijke richting en zo is er historisch gezien sprake van een eerste stadsvergroting (wat op zich niet helemaal correct is aangezien Antwerpen pas in 1221 stadsrechten verkrijgt van hertog Hendrik I van Brabant).

De 12de-eeuwse ontwikkeling buiten de ruiendriehoek en de geïncorporeerde kerkelijke gronden van de OLV Kathedraal zijn erg kwetsbaar en de noodzaak van een nieuwe, meer uitgebreide versterking dringt zich op. Te meer omdat het politieke klimaat in 1190 erg onrustig wordt door toedoen van de Duitse keizer. De nieuwe versterking loopt vanaf de inham van de Sint-Jansvliet langs de depressie ten zuiden van de Hoogstraat, naar de Meir op vervolgens aan te sluiten op de oostelijke hoek van de ruinen. Op deze manier wordt het grondgebied van 'Antwerpen' vergroot tot 40 ha. Nieuw is dat deze stadsversterking niet alleen uit een watersingel met ophaalbruggen bestaat, maar dat er ook een aarden wal en poorten aan worden toegevoegd. De zes poorten in de

nieuwe omwalling of vesten zijn: de Sint-Janspoort, de Kammerpoort, de Meirpoort, de Sint-Katelijnepoort, de Wijngaardpoort en de Koepoort. Zo is het duidelijk dat de Koepoortstraat al van in het begin een belangrijke uitvalsweg vormde voor de stad.

Omdat een belangrijk deel van deze eerste stadsvergroting de immuniteitsgronden van de kathedraal betreft, dringt het ruimtetekort zich opnieuw snel op. Er ontstaan rond 1250 twee buitenwijken, Kipdorp en Klapdorp, die in 1250 bij de stad worden gevoegd als tweede stadsvergroting. Het gaat echter slechts over een toename van 6 ha.

De derde stadvergroting is rond 1315. Dit keer gaat het over een serieuze uitbreiding waarna Antwerpen een globaal rechthoekig plan van 155 ha beslaat. De nieuwe verdedigingsstructuur is echter rommelig en chaotisch, bestaande uit een brede, gegraven gracht met vesten. Er bevinden zich twee torens ter bescherming, de Blauwe Toren in het oosten en de Kronenburgtoren langs de Schelde. Tegelijk wordt de Schelde in deze periode voorzien van een Scheldemuur met torens en poorten ter bescherming van de stad.

In 1410 is er sprake van een vierde stadsvergroting, voorafgegaan door opnieuw een expansie van de stad én vooral van de uitbouw van de verdedigingsstructuren. In het begin van de 15de eeuw was het grondgebied van Antwerpen ruim 200 ha groot en voorzien van een stenen omwalling met 50 torens en 19 water- en landpoorten. Deze omwalling blijkt echter snel een strop voor de verdere ruimtelijke expansie van de stad. De aanloop naar de Gouden Eeuw werd dan ook gekenmerkt door een grootschalige inbreiding van het stedelijke centrum waarbij grondspeculatie de belangrijkste ordenende factor was.

Projectgebied Hoogstraat tussen Sint-Jansvliet en Reyndersstraat

Bovenstaande historische schets toont aan dat het projectgebied zich vanaf de eerste stadsuitbreiding binnen het grondgebied van de stedelijke nederzetting Antwerpen bevond. Bij het aanpassen van de versterking rond Antwerpen door middel van een aarden wal en poorten, bevindt één van de zes poorten zich aan het begin van de Hoogstraat: de Sint-Janspoort. De Hoogstraat vormde dus al snel één van de belangrijkste toegangswegen van de stad, te meer ze rechtstreeks naar het *forum*, oftewel de Grote Markt leidde. De Hoogstraat verbond het Kiel, via Kronenburg, Sint-Michiels en Den Oever met het centrum van de stad.

Tegelijk speelde de 'Hoogstraat' al een belangrijke rol in de vroegste geschiedenis van Antwerpen. De straat bevindt zich immers op één van de zandruggen langs de Schelde, namelijk de landrug die afdaalt naar de Suikerrui in het noorden, naar de Sint-Jansvliet in het zuiden, naar de Oude Koornmarkt - die de gekromde noordoostelijke flank van de zandrug volgde - in het oosten en naar de Schelde in het westen. De oudste nederzettingkern van Antwerpen bevond zich meer dan waarschijnlijk op de zandrug ter hoogte van de Kloosterstraat, ten zuiden van de Hoogstraat. De uiteindelijke burcht of nucleus van Antwerpen bevond zich ten noorden, op de zandrug van de Werf. De zandrug van de Hoogstraat is een belangrijke verbinding tussen de verschillende nederzettingkernen van Antwerpen. In die zin is deze zandrug/straat een belangrijke schakel in de geschiedenis van de stad zeker wat betreft de ontstaansgeschiedenis en het paleolandschap.

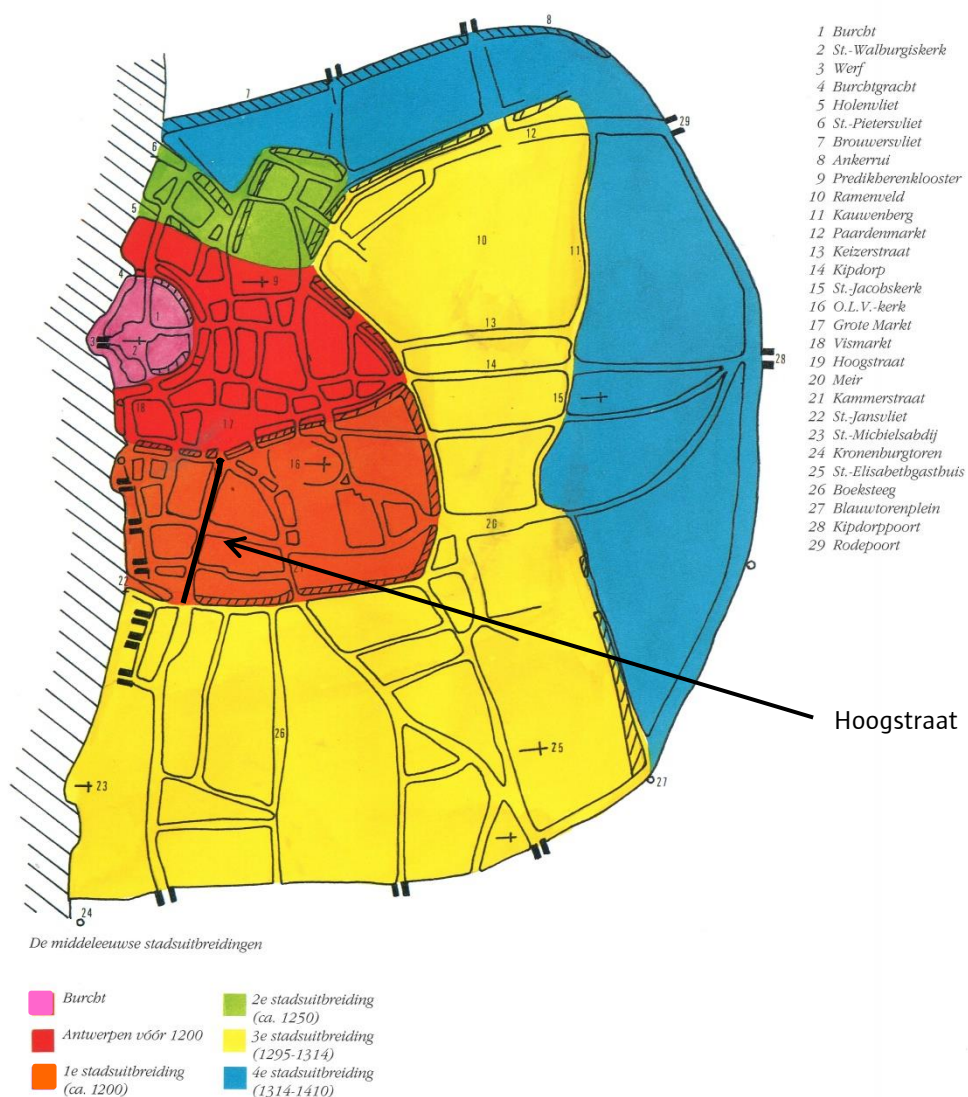
De eerste vermeldingen van deze straat zijn terug te vinden in 1232 als 'alta platea' en in 1391 als 'Hoochstrate'. Ze ontleent haar naam aan hogere ligging. Aan de westzijde begrensdde ze de toen nog uitgestrekte zandplaat, die bekend stond als 'het Zand'. Langs zuidelijke zijde was de Hoogstraat begrensd door de Sint-Janspoort en de Sint-Jansbrug en ten noorden van deze straat lag de IJzerenbrug, de derde brug over de rui vanaf de Schelde⁵.

In de 16de eeuw werden in de Hoogstraat de belangrijkste lakenmarkten gehouden. De eerste bebouwing dateert uit de 13de eeuw. In 1443 werden bijna alle huizen door brand vernield. De huidige bebouwing is zeer gevarieerd; alle fazen en stijlen der Antwerpse architectuurgeschiedenis

⁵ VANDE WEGHE, 1977

zijn hier vertegenwoordigd. Als totaalaanblik een bijzonder levendige straat⁶. Bekend is ook dat veel huizen in deze straat werden voorzien van een straatkelder.

Figuur 9: Stadsuitbreidingen van Antwerpen (bron: Guido De Brabander, *Nakaarten over Antwerpen*, p. 11, Brugge, 1988) met aanduiding van de Hoogstraat en aanpassing legende

⁶ Inventaris Onroerend Erfgoed id100848

2.3.2 Archeologische situering

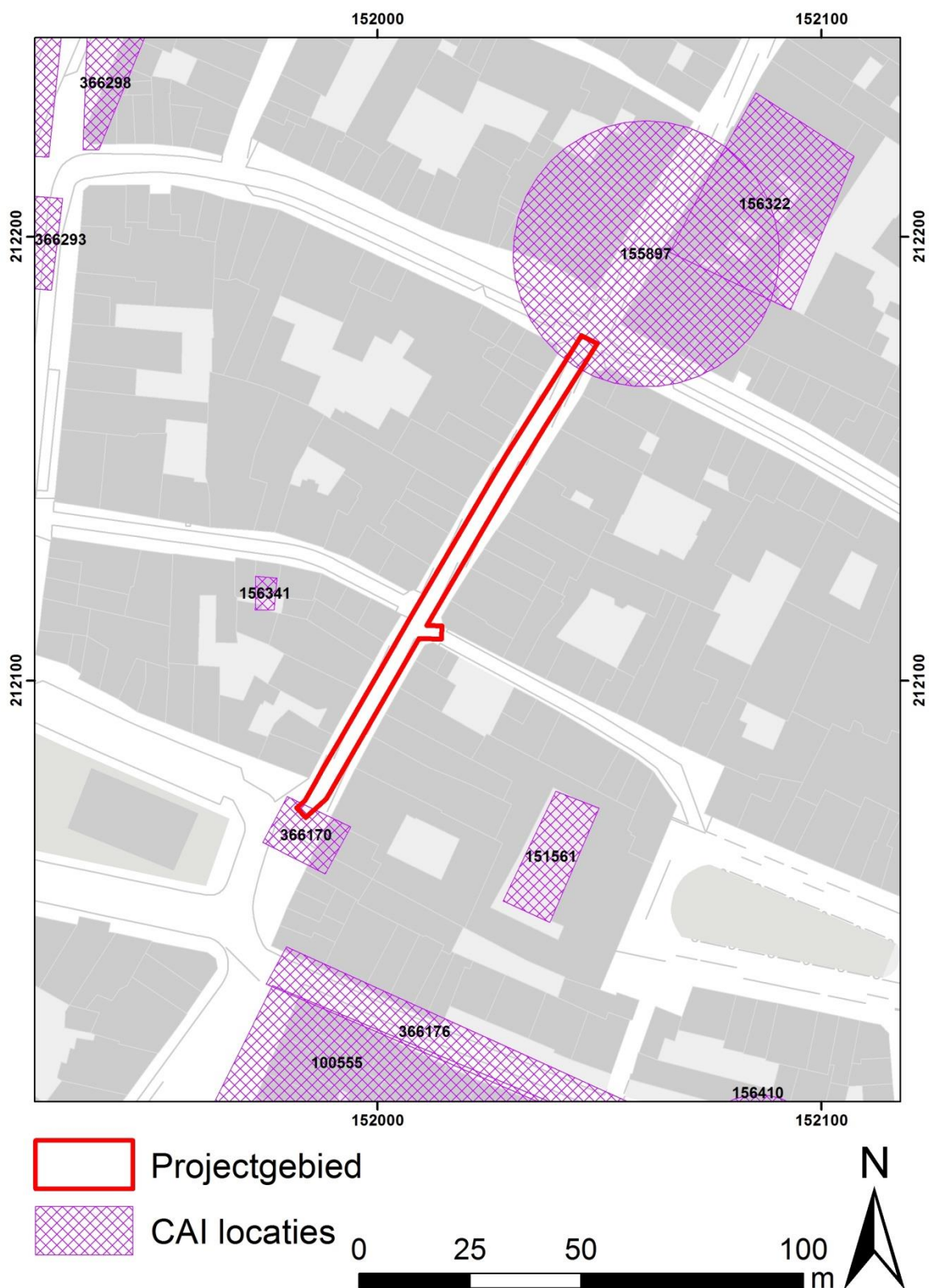
Voor het onderzoeksgebied zelf zijn nog geen archeologische data bekend. In de Centrale Archeologische Inventaris (<https://cai.onroerenderfgoed.be>) worden wel verschillende archeologische waarden weergegeven voor de omgeving van het onderzoeksgebied. De relevante CAI-locaties worden hieronder besproken. Figuur 8

CAI locatie ID366170 betreft de locatie van de middeleeuwse Sint-Janspoort en –brug. In het begin van de 12de eeuw was de stedelijke nederzetting Antwerpen volledig omvest en met aarden verdedigingswerken versterkt. Deze aarden wallen bevonden zich naast het water, aan de binnenzijde van de stad. De toegangswegen tot de stad werden van (stenen) poorten voorzien. Op deze locatie, op het einde van de Hoogstraat ter hoogte van de Sint-Jansvliet, bevond zich één van deze stadspoorten, namelijk de Sint-Janspoort. Achter de poort lag de Sint-Jansbrug over de vliet. Bij recent archeologisch onderzoek (april 2018) werd in deze zone archeologisch onderzoek uitgevoerd naar aanleiding van rioleringswerken in de Sint-Jansvliet. Er konden echter geen resten van de poort of brug teruggevonden worden. Wel stootten de archeologen in deze zone op de resten van een straatkelder die reeds vroeger vernietigd was bij de aanleg van andere nutsleidingen. De bewoners van het aangrenzende pand (Hoogstraat 71) bevestigden inderdaad de aanwezigheid van een dichtgemetselde doorgang in hun kelder.

In de zone Hoogstraat-Reyndersstraat-Vlasmarkt bevindt zich CAI-locatie ID155897. Hier wordt de aanwezigheid van een kuil met Gallo-Romeinse en een laag met middeleeuwse vondsten vermeld maar zonder verdere informatie noch exacte locatie. In de jaren '80 werden hier bij rioleringswerken ook restanten van 16de-eeuwse kelders

In het bouwblok Hoogstraat 27-31 bevindt zich CAI-locatie ID156322 waar bij werken in het begin van de jaren '90 een volgestorte waterput daterend uit de 17de-18de eeuw werd gezien. In deze periode werd ook een archeologisch onderzoek uitgevoerd in de Stoofstraat, CAI locatie ID 156341, waar resten van bestrating, bebouwing en twee beerputten uit de 15de-16de eeuw, een recentere beerput uit de 18de eeuw en een vondstenconcentratie daterend tussen de 16de en 20ste eeuw aan het licht kwamen.

Tenslotte bevindt zich ten zuidoosten van het projectgebied CAI-locatie 151561, gesitueerd in de tuin van het museum Plantin-Moretus. Tijdens het archeologisch onderzoek dat hier in 2006 werd uitgevoerd zijn sporen en structuren daterend uit de 18de eeuw ontdekt die behoren tot een rioolstelsel opgebouwd met baksteen, natuursteen en kalkmortel. Mogelijk was het een afwateringssysteem om het probleem van wateroverlast in de tuin op te lossen.

Figuur 10: Plan met aanduiding van de CAI-locaties in de omgeving van het projectgebied (bron: Centrale Archeologische Inventaris, aanmaak 13/07/2018)

2.3.3 Datering en interpretatie van het onderzochte gebied

De Hoogstraat kent een lange gebruiksgeschiedenis. De historische schets toont aan dat het projectgebied zich vanaf de eerste stadsuitbreiding binnen het grondgebied van de stedelijke nederzetting Antwerpen bevond. Bij het aanpassen van de versterking rond Antwerpen in de 12de eeuwdoor middel van een aarden wal en poorten, bevindt één van de zes poorten zich aan het begin van de Hoogstraat: de Sint-Janspoort. De Hoogstraat vormde dus al snel één van de belangrijkste toegangswegen van de stad, te meer ze rechtstreeks naar het *forum*, oftewel de Grote Markt leidde. De Hoogstraat verbond het Kiel, via Kronenburg, Sint-Michiels en Den Oever met het centrum van de stad.

Tegelijk speelde de 'Hoogstraat' al een belangrijke rol in de vroegste geschiedenis van Antwerpen. De straat bevindt zich immers op één van de zandruggen langs de Schelde, namelijk de landrug die afdaalt naar de Suikerrui in het noorden, naar de Sint-Jansvliet in het zuiden, naar de Oude Koornmarkt - die de gekromde noordoostelijke flank van de zandrug volgde- in het oosten en naar de Schelde in het westen. De oudste nederzettingkern van Antwerpen bevond zich meer dan waarschijnlijk op de zandrug ter hoogte van de Kloosterstraat, ten zuiden van de Hoogstraat. De uiteindelijke burcht of nucleus van Antwerpen bevond zich ten noorden, op de zandrug van de Werf. De zandrug van de Hoogstraat is een belangrijke verbinding tussen de verschillende nederzettingkernen van Antwerpen. In die zin is deze zandrug/straat een belangrijke schakel in de geschiedenis van de stad zeker wat betreft de ontstaansgeschiedenis en het paleolandschap.

De eerste vermeldingen van deze straat zijn terug te vinden in 1232 als 'alta platea' en in 1391 als 'Hoochstrate'. Ze ontleent haar naam aan hogere ligging. Aan de westzijde begrensde ze de toen nog uitgestrekte zandplaat, die bekend stond als 'het Zand'.

In de 16de eeuw werden in de Hoogstraat de belangrijkste lakenmarkten gehouden. De eerste bebouwing dateert uit de 13de eeuw. In 1443 werden bijna alle huizen door brand vernield. De huidige bebouwing is zeer gevarieerd; alle fazen en stijlen der Antwerpse architectuurgeschiedenis zijn hier vertegenwoordigd. Als totaalaanblik een bijzonder levendige straat. Een groot deel van de huizen beschikt over een straatkelder.

2.3.4 Archeologische verwachting

De archeologisch verwachting richt zich in deze straat veeleer op het bodemprofiel dan wel op tastbare archeologische resten. De Hoogstraat is al sinds de eerste stadsuitbreiding (rond 1200) in gebruik als straat.

Resten van 16de-eeuwse straatkelders kunnen voorkomen, verschillende huizen in de Hoogstraat zijn voorzien van een dergelijke straatkelder, maar andere archeologische resten worden niet meteen verwacht. Er loopt ook een rioleringsbuis centraal door de straat waardoor een groot deel van de straat reeds verstoord werd. Het is bovendien aannemelijk dat buiten het riool nog andere, al dan niet in gebruik zijnde, nutsleidingen aanwezig zijn.

Wel kan in delen van het projectgebied een niet verstoord bodemprofiel te zien zijn bij de verbreding van de rioleringsgleuf. De studie van dit profiel zou een belangrijke schakel zijn in het begrijpen van de ontstaansgeschiedenis van de stad en onze kennis van het paleolandschap van Antwerpen.

2.4 Synthese bureauonderzoek

De doelstellingen van het bureauonderzoek zijn bereikt (zie hoofdstuk 1.4). Op basis van de resultaten van het bureauonderzoek kunnen de onderzoeksvragen als volgt beantwoord worden:

- *Wat zijn de geo(morfo)logische en bodemkundige kenmerken van het onderzoeksgebied?*

De Tertiaire ondergrond ter hoogte van het projectgebied bestaat uit de Formatie van Kattendijk. Dit wordt afgedekt door Quartaire afzettingen. Het gaat om holocene mariene facies (oeverafzetting en getijdengeulenopvulling) en diachroon herwerkte Tertiaire afzettingen. Beide afzettingen zijn aangevuld, opgehoogd of afgegraven. Op de bodemkaart wordt het projectgebied weergegeven als OB (bebouwde grond). Op het digitaal hoogtemodel is goed te zien hoe de Hoogstraat zich op één van de zandruggen langs de Schelde bevindt. Namelijk de zandrug die afdaalt naar de Suikerrui in het noorden, naar de Sint-Jansvliet in het zuiden, naar de Oude Koornmarkt in het oosten en naar de Schelde in het westen.

- *Wat zijn de gekende historische en archeologische gegevens over het projectgebied?*

De 'Hoogstraat' bevond zich vanaf de eerste stadsuitbreiding (rond 1200) binnen het grondgebied van de stedelijke nederzetting Antwerpen en vormde al snel één van de belangrijkste toegangswegen van de stad, te meer ze rechtstreeks naar het *forum*, oftewel de Grote Markt leidde.

Tegelijk speelde de 'Hoogstraat' een belangrijke rol in de vroegste geschiedenis van Antwerpen. De straat bevindt zich immers op één van de zandruggen langs de Schelde waarop zich de nederzetting Antwerpen vestigde. De oudste nederzettingsskern van Antwerpen bevond zich waarschijnlijk op de zandrug ter hoogte van de Kloosterstraat, ten zuiden van de Hoogstraat. De uiteindelijke burcht of nucleus van Antwerpen bevond zich ten noorden, op de zandrug van de Werf. De zandrug van de Hoogstraat was bijgevolg een belangrijke verbinding tussen de verschillende nederzettingsskernen van Antwerpen.

- *Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologisch potentieel van het terrein? Is er een archeologische site aanwezig?*

. Buiten het mogelijk voorkomen van delen van straatkelders in het projectgebied, wordt verwacht dat eventueel aanwezige archeologische waarden sterk verstoord zijn. Oudere resten zullen onder meer verdwenen zijn door de aanleg van de straatkelders. Daarnaast zullen allerlei bodemingrepen voor de aanleg van nutsleidingen, zoals de bestaande riool, het terrein verder verstoord hebben. Daarom is het archeologisch potentieel van het projectgebied is niet groot.

Toch bestaat de kans dat bij de verbreding van het bestaande rioleringstracé in het projectgebied ten dele niet verstoorde grond aangesneden wordt, in die zin ontstaat de mogelijkheid een ongestoord bodemprofiel te zien dat inzicht biedt in het paleolandschap van Antwerpen of meer inzicht verschaft in de ontstaansgeschiedenis van de stad. Tenslotte gaat het over één van de eerste straten van de stad én een straat die een verbinding vormde tussen de verschillende nederzettingsskernen.

- *Kan de bewaringstoestand van de ondergrondse resten worden ingeschat? Zijn er aanwijzingen dat de bodem al (gedeeltelijk) verstoord is?*

De Hoogstraat werd in de jaren '80 al eens heraangelegd en voorzien van een rioleringsbuis op een diepte van 2 a 3 meter. Deze rioleringsbuis loopt redelijk centraal in de straat. Tegelijk zijn er ook verschillende huizen voorzien van een straatkelder. Beide ingrepen (riolering en straatkelders) hebben voor flink wat bodemverstoring gezorgd. In die zin wordt de bewaringstoestand van eventuele archeologische resten niet hoog in ingeschat. Anderzijds wordt nu de bestaande rioleringsleuf verbreed waarbij de kans bestaat dat niet verstoorde grond wordt aangesneden.

- *Wat is de impact van de geplande werken op het bodemarchief?*

De impact van de geplande werken op het bodemarchief is gering. Het gehele projectgebied wordt voorzien van een nieuwe bestrating. Hiervoor vindt geen bodemverstoring plaats.

Verder wordt in het projectgebied de bestaande rioleringsbuis vervangen door een gescheiden stelsel. Hiertoe dient de bestaande rioleringsleuf te worden verbreed met één meter. Afhankelijk van specifieke terreinomstandigheden zal dit langs oostelijke zijde, langs westelijke zijde of langs beide zijden van de bestaande sleuf worden uitgevoerd. Hoewel de kans bestaat dat ongeroerde grond wordt aangesneden, zal de impact van de graafwerken op het bodemarchief gering zijn omdat slechts een klein deel van deze werken plaatsvindt buiten het gabarit van de bestaande rioolsleuf.

- *Kan een lengteprofiel inzicht bieden in het paleolandschap van Antwerpen?*

De Hoogstraat bevindt zich op één van de zandruggen langs de Schelde die mede bepalend waren bij het ontstaan en de stichting van de stad Antwerpen. De twee eerste nederzettingskernen bevinden zich ten zuiden (zandrug ter hoogte van de Kloosterstraat) en ten noorden (zandrug ter hoogte van de Werf). De Hoogstraat vormt een verbinding tussen beide kernen. Tegelijk was het één van de eerste verbindingsstraten tussen de zuidelijk gelegen wijken en het centrum van de stad, het *forum* of de latere Grote Markt.

Een inzicht in het paleolandschap op deze plek is erg interessant te meer dit sterk aansluit bij de ontstaansgeschiedenis van de stad zoals hierboven beschreven. De mogelijkheid die in het projectgebied ontstaat, om over een lengte van 127 meter een ongestoord bodemprofiel te zien, is dan ook van belang.

2.5 Potentieel op kennisvermeerdering

Het potentieel op kennisvermeerdering richt zich in deze straat veeleer op het bodemprofiel dan wel op tastbare archeologische resten. De Hoogstraat is al sinds de eerste stadsuitbreiding (rond 1200) in gebruik als straat. Resten van straatkelders kunnen wel voorkomen, maar andere archeologische resten worden niet verwacht in de geplande ontgraving.

Deze lage verwachting geldt enerzijds omdat slechts zeer beperkte graafwerken plaatsvinden buiten het gabarit van de bestaande rioolsleuf. Anderzijds wordt verwacht dat een aanzienlijk deel van de bodem reeds verstoord is in het projectgebied. Eventuele restanten van straatkelders uit de 16de eeuw kunnen slechts geregistreerd worden in een strook van maximaal 1m breed en bieden daarom eveneens weinig potentieel op kennisvermeerdering.

Indien onverstoorde bodemprofielen aanwezig zijn in de ontgraving, hebben deze wel een hoog potentieel op kennisvermeerdering. Dit zou immers een belangrijke schakel zijn in het begrijpen van de ontstaansgeschiedenis van de stad en onze kennis van het paleolandschap van Antwerpen.

2.6 Afweging vooronderzoek met ingreep in de bodem en vervolgonderzoek

Naar verwachting is de impact van de geplande werken op eventuele archeologische vindplaatsen in het projectgebied klein, meer bepaald omdat er slechts zeer beperkte ingrepen gebeuren buiten het gabarit van de bestaande rioolsleuf.

Anderzijds is het aantreffen van een niet verstoord bodemprofiel in deze zone van groot belang te meer het ons inzicht kan verschaffen in de ontstaansgeschiedenis van de stad en het paleolandschap van Antwerpen. Het feit dat de rioleringssleuf in het projectgebied over 127 meter een meter wordt verbreed biedt deze mogelijkheid. Er wordt dan ook geadviseerd om op vijf plaatsen een voldoende lang (minstens 4 meter) profiel aan te leggen in de niet verstoorde bodem zodat een inzicht kan worden verkregen in het paleolandschap van Antwerpen. De exacte locatie van deze profielen zal worden bepaald op basis van specifieke terreinomstandigheden maar ze dienen zo goed mogelijk verspreid te liggen over de lengte van de sleuf. Op basis van de veldwaarnemingen kan de leidinggevende archeoloog beslissen om archeologische werfbegeleidingen uit te voeren tijdens de aanleg van de rioolsleuf.

2.7 Conclusie

Tijdens het bureauonderzoek werden voldoende gegevens verzameld om de vooropgestelde onderzoeksvragen te beantwoorden. Verschillende zaken werden vastgesteld:

- De Hoogstraat kent een lange gebruiksgeschiedenis. Deze straat vormde al sinds de eerste stadsuitbreiding (rond 1200) een belangrijke uitvalsweg voor de stad. De straat bleef sindsdien in gebruik als straat.
- De 'Hoogstraat' is ook nauw verbonden met de ontstaansgeschiedenis van de stad aangezien ze gesitueerd is op één van de zandruggen langs de Schelde en als verbinding fungeerde tussen de eerste twee nederzettingskernen van de stad
- Omwille van het aanleggen van een gescheiden rioleringstelsel in het projectgebied dient de reeds bestaande rioleringssleuf te worden verbreed. Dit brengt een bodemverstoring van 127m² met zich mee in mogelijk ongeroerde grond. De sleuf wordt namelijk een meter verbreed, langs oostelijke, langs westelijke of langs beide zijden, dat zal pas tijdens de werken worden uitgemaakt op basis van de specifieke terreinomstandigheden (bijvoorbeeld het voorkomen van een straatkelder)
- Het potentieel op kennisvermeerdering richt zich in het projectgebied veeleer op het bodemprofiel dan wel op tastbare archeologische resten. Het is mogelijk dat in bepaalde delen van het projectgebied een niet verstoord bodemprofiel wordt aangesneden bij de verbreding van de rioleringssleuf. Dit zou een belangrijke schakel zijn in het begrijpen van de ontstaansgeschiedenis van de stad en onze kennis van het paleolandschap van Antwerpen.

Omwille van bovenstaande argumenten wordt een archeologisch vervolgonderzoek aanbevolen. Verspreid over de uit te breiden rioleringssleuf dienen vijf voldoende lange (minstens 4 meter) profielen te worden aangelegd ten einde een inzicht te verkrijgen in het paleolandschap van Antwerpen. De exacte locatie van deze profielen zal in nauw overleg tussen de leidinggevende archeoloog en de aannemer worden bepaald op basis van de specifieke terreinomstandigheden én op basis van de verkregen inzichten. Op basis van de veldwaarnemingen kan de leidinggevende

archeoloog beslissen om archeologische werfbegeleidingen uit te voeren tijdens de aanleg van de rioolsleuf.

De maatregelen die genomen moeten worden voor een verantwoord omgaan met archeologisch erfgoed worden vervat in het 'Programma van Maatregelen' als aparte bijlage bij deze archeologienota.

3 Bronnen

Online

<http://www.geopunt.be/>

Agentschap Informatie Vlaanderen juli 2018. Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen. Opgehaald van www.aqiv.be

Centrale Archeologische Inventaris juli 2018. Opgehaald van <http://cai.onroerenderfgoed.be/>

Databank Ondergrond Vlaanderen juli 2018. Opgehaald van <https://dov.vlaanderen.be/>

Geoportaal Onroerend Erfgoed juli 2018. Opgehaald van <https://geo.onroerenderfgoed.be/>.

Inventaris Onroerend Erfgoed

Hoogstraat <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/100848>

Publicaties

ADAMS R. e.a., *Toelichting bij de quartairtechnologische kaart. Kaartblad 15 Antwerpen*, Gent, 2002, p. 12-19

ASAERT G., S. GRIETEN, T. GROBET, M.J. MARINUS, M. MORBE, W. POTTIER, I. SCHOUPS en D. VANACKER, *Het grote geschiedenisboek van Antwerpen*, 2010, Antwerpen - Zwolle.

BELLENS T., A. SCHRYVERS, D. TYS, D. TERMOTE en H. NAKKEN, *Archeologisch onderzoek van de Antwerpse burcht*, in *Monumenten en Landschappen* 31/1, 2012 p. 4-21.

BERTELS I., T. BISSCHOPS en B. BLONDE, *Stadslandschap. Ontwikkelingen en verwikkelingen van een stedelijke ruimte*, in BERTELS I., B. DE MUNCK en H. VAN GOETHEM, *Antwerpen. Biografie van een stad*, Antwerpen, 2010, p. 11-66

DE BRABANDER G., *Nakaarten over Antwerpen*, Brugge, 1988

JACOBS P. e.a., *Toelichting bij de geologische kaart van België Vlaams Gewest. Kaartblad 15 Antwerpen*, Gent, 2010, p.22-24

PRIMS F., *Antwerpiensia 1927. Losse bijdrage tot de Antwerpsche geschiedenis*, Antwerpen, 1928

VANDE WEGHE R., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnaam*, 1977, Antwerpen, p. 221

VOET L., G. ASAERT, H. SOLY, A. VERHULST, F. DE NAVE en J. VAN ROEY, *De stad Antwerpen van de Romeinse Tijd tot de 17de eeuw: topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, 1978, Brussel

Niet gepubliceerde bronnen

GIS ArcMap 10.2.1 (2016) Stad Antwerpen

4 Lijst van figuren

Figuur 1: Topografische kaart met de aanduiding van het rioleringstracé Hoogstraat, Grote en Kleine Pieter Potstraat, Haverstraat en Haarstraat
(bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 13/07/2018).

Figuur 2: Kadaster met de grenzen van het projectgebied in het paars, de zones waar enkel een verstoring binnen gabarit plaatsvindt in het groen
(bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 13/07/2018).

Figuur 3: Aanduiding van het projectgebied in het rood en de zones waar enkel een verstoring binnen gabarit plaatsvindt in het groen op het GRB
(bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 13/07/2018).

Figuur 4: Detail GRB met aanduiding van het projectgebied
(bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 13/07/2018).

Figuur 5: Het projectgebied op de tertiair geologische kaart
(bron: Geopunt Vlaanderen, aanmaak 13/07/2018).

Figuur 6: Het projectgebied op de quartair geologische kaart
(bron: Geopunt Vlaanderen, aanmaak 13/07/2018)

Figuur 7: Digitaal hoogtemodel met aanduiding van het projectgebied in het paars
(Bron: Geopunt Vlaanderen, aanmaak 13/07/2018).

Figuur 8: Schetskaart van de topografie van het oude stadscentrum met aanduiding van de hoogtelijnen (bron: F. Prims, Antwerpiensia 1927. Losse bijdrage tot de Antwerpsche geschiedenis, Antwerpen, 1928)

Figuur 9: Stadsuitbreidingen van Antwerpen
(bron: Guido De Brabander, Nakaarten over Antwerpen, p. 11, Brugge, 1988) met aanduiding van de Hoogstraat en aanpassing legende

Figuur 10: Plan met aanduiding van de CAI-locaties in de omgeving van het projectgebied
(bron: Centrale Archeologische Inventaris, aanmaak 13/07/2018)

5 Bijlagen

Bijlage 1: Ontwerpplan Hoogstraat
(bron: Stad Antwerpen dienst Ondernemen en Stadsmarketing)

Bijlage 2: Ontwerpplan Grote Pieter Potstraat en Haverstraat
(bron: Stad Antwerpen dienst Ondernemen en Stadsmarketing)

Bijlage 3: Ontwerpplan Kleine Pieter Potstraat en Haarstraat
(bron: Stad Antwerpen dienst Ondernemen en Stadsmarketing)